

Наталія Шерстюк

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2755-9627>

DOI 10.31558/1815-3070.2020.40.2.15

УДК 821.111(73)-32По

МОТИВ БОЖЕВІЛЛЯ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЧИННИК ХРОНОТОПУ В НОВЕЛІ «СИСТЕМА ДОКТОРА СМОЛЛА І ПРОФЕСОРА ПІРІА» Е. А. ПО

У статті розглядається проблема психічних розладів та аналізуються особливості часо-простору в новелі «Система доктора Смолла і професора Піріа» американського письменника XIX століття Едгара Аллана По. Метою статті є ґрунтовний аналіз художнього хроно-топу як особливого способу впливу на читача та виокремлення особливостей часу і простору в аналізованому творі. Ґрунтовно описується дуальний хронотоп та осмислюється художня реалізація випадків практичної психіатрії. Основним видом хронотопу в «психологічній» новелі є реальний та історичний хронотоп, автор неодноразово акцентує увагу на просторових топосах, зокрема божевільні, що виформовують неповторний авторський стиль.

Ключові слова: Е. По, «Система доктора Смолла і професора Піріа», мотив, хроно-топ, час, простір, наратив, топос, локус, божевілля.

Едгар По (Edgar Allan Poe (1809–1849)) є одним із представників американського романтизму, котрий і нині залишається одним з найпопулярніших письменників. Е. По – зачинатель детективного жанру, який згодом став одним із центральних напрямів у літературі, і перший американський письменник, що почав працювати у жанрі «short story». Його твори читають і перечитують все нові й нові покоління у всьому світі. Творчість великого американського письменника стала надбанням світової культури. З-під пера митця вийшли такі твори, як-от: «Падіння дому Ашерів» (1839), «Провалля і маятник» (1842), «Чорний кіт» (1843), «Серце виказало» та ін.

Дослідники всебічно розглядали творчість митця (Ковалев Ю., Кларк Дж., Меєрс Дж., Дмитрієва Л., Павлова М., Ніколюкін А., Осипова Е. та ін.), однак багато питань ще потребують детального дослідження.

Метою дослідження є ґрунтовний аналіз художнього хронотопу як особливого способу впливу на читача та виокремлення особливостей часу і простору в аналізованому творі.

Цікавим твором, у якому ґрунтовно описується дуальний хронотоп, є новела Едгара Аллана По «Система доктора Смолла і професора Піріа», що є досить коротким і складається із маленьких історій про цікаві випадки практичної психіатрії. У творі йдеться про психіатричну лікарню на півдні Франції, у якій людей лікують за допомогою нестандартних методів. Оповідь у творі ведеться від імені невідомого наратора, котрому закортіло ознайомитися із методами лікування в окремо взятій божевільні, і він за рекомендацією попутника потрапляє у цей заклад, знайомиться із головним лікарем і має змогу поспілкуватися із людьми, котрих зустрічає на своєму шляху.

Художній час і художній простір новели стають найважливішими категоріями внутрішнього світу, що моделюється письменником. Саме просторово-часовий континуум відтворює параметри світу, спроектованого автором, визначаючи специфіку жанру, стилю тощо, а також виконує імагогічну, характерологічну функцію, адже образ у літературі «завжди істотно хронотопічний» (Бахтин 235). Хронотоп формує певне уявлення про цілісну картину світу, оскільки художній образ «своїм змістом відтворює просторово-часову картину світу, до того ж в її символіко-ідеологічному, ціннісному аспекті» (Роднянская 1174).

Хронотоп у новелі «Система доктора Смолла і професора Піріа» Е. По є напрочуд важливим, адже саме час і простір відіграють значну роль у творах психологічного типу. Із самого початку час і простір закодовується автором, йдеться про ХІХ століття, події розгортаються у Франції, яка стає для письменника тим екзотичним локусом, де можуть відбуватися події. «During the autumn of 18-, while on a tour through the extreme southern provinces of France, my route led me within a few miles of a certain Maison de Sante or private mad-house» (Poe). Час і простір не деталізується автором, відтворюються будні пересічного безіменного героя, який мандрує півднем Франції. Науковець Л. Є. Кройчик вважає, що визначення місця події на початку оповідання відіграє стандартну роль введення читачів у художній світ твору, виконує роль «стандартних атрибутів» (Кройчик 135). На нашу думку, автор намагається ввести читача у курс подій, що виконує прогностичну функцію, оскільки простір виформовує сюжет і, вужче, героя, котрий є одиницею художнього світу (у цьому оповіданні – це екзотичний для американської літератури топос півдня Франції, звичайний пересічний герой, через призму якого бачаться події). Тобто, побутовий простір уводиться у текст ще із початку оповіді: йтиметься про приватну лікарню для душевнохворих, яка розмітилася у замку, екскурсія оповідача лікарнею, обід у їдальні тощо, що є частиною реального хронотопу.

У новелі зустрічається кілька видів хронотопу, основними із яких є історично-побутовий та особистісний, що виформовує кожну окрему особистість та відтворює індивідуальні зрушення у людській психіці. Для художнього простору новели характерні й готичні мотиви, які стають у творах такого типу константами: описи приміщення, нагнітання атмосфери страху і жаху, таємниця, недосказаність тощо. Особистісний тип хронотопу употужнено психологічними мотивами, які й визначають екзистенцію особистості. Психопатичне божевілля веде у Е. По до розпаду особистості. Один із дослідників, філософ М. Фуко, котрий досліджував явища божевілля у світовому мистецтві (полотна І. Боша, А. Дюрера, П. Брейгеля, твори С. Бранта, Е. Роттердамського та ін.) зазначав, що у гуманістів «безумство обмежується Всесвітнім дискурсом. «Там він стає ... обеззброєним. Це змінює масштаб: народжений у серцях людей, він керує та змінює їхню поведінку. Сформоване у такий спосіб божевілля перетворюється на іронію і належить до «критичної свідомості людини» (Foucault 27). Ключову роль відіграє ефект відсторонення автора і читача, спроба не залучення, а спостереження за чужим. На думку філософа, протистояння трагічного досвіду та критичної свідомості призведе до перемоги останньої, мовний досвід витіснить

візуально-пластичний. Але неявна присутність трагічного досвіду божевілля буде відчуватися під оболонкою критичної свідомості, виведена на поверхню в добу історичних катаклізмів, призводячи до вибуху (Foucault 26–27). На нашу думку, у представленій новелі втілено обидва чинники божевілля, що тісно переплітаються між собою.

У новелі відтворюється реальний локус – психіатрична лікарня, у якій практикується унікальна система лікування. Наратор чув про неї від багатьох паризьких лікарів, тому й намагається потрапити у закритий простір і сам усе побачити. «I had heard, at Paris, that the institution of Monsieur Maillard was managed upon what is vulgarly termed the «system of soothing» – that all punishments were avoided – that even confinement was seldom resorted to – that the patients, while secretly watched, were left much apparent liberty, and that most of them were permitted to roam about the house and grounds in the ordinary apparel of persons in right mind» (Рое). Оповідач потрапляє до лікарні за рекомендацією попутника, котрий був знайомий з головним лікарем, але сам остерігався таких місць, тому туди їхати не захотів. Новела має досить реальний, конкретний простір, з характерною для нього точністю зображення місця й часу перебування в лікарні. Наратор відтворює події з позиції ретроспекції, переповідає, що він бачив і за чим спостерігав у минулому: оповідач «вирушає в минуле, в невідомість, щоб відновити події» (Ковалев 121). Ретроспективність у новелі – категорія не визначена, не достовірна, оскільки кожна людина, з якою познайомився оповідач, не є тією, що здається: хворі здійняли бунт і захопили управління лікарнею, медичний персонал опинився під вартою.

У цій новелі мотиви гри, ірраціональності стають маркерами реального часопростору та проявляються дуально. У творі стирається межа між хворобою та здоровим глуздом, оскільки ці категорії тісно взаємопов'язані. Мотив «хворої / здорової свідомості» є константним у новелах Е. По психологічного різновиду. Божевілля у сюжеті подано у формі гри: це і наявність правил, певної логіки та свободи вибору. Саме за цими параметрами позиціонуються герої: і хворі, і лікарі, кожен одягає власну маску та грає певну роль. Часом незрозуміло, де межа у різних станах свідомості, тому логіка і хаос у новелі тісно переплітаються, вивільняючись у домінантний принцип особистісного хронотопу – роздвоєння особистості, що породжує туманність та невизначеність.

Реальний час у новелі описується досить побіжно, оскільки в оповіді відсутні явні маркери, які б відтворювали час твору. Персонажі розповідають про себе та власні психічні зрушення у третій особі. «The keepers and kept were soon made to exchange places. Not that exactly either for the madmen had been free, but the keepers were shut up in cells forthwith, and treated, I am sorry to say, in a very cavalier manner» (Рое). Оповідач бачиться хворими як наївний випадковий свідок, що не здатний відрізнити хворих від здорових. Дивним є і той факт, що навіть після повернення хворих у свої палати, після повернення оповідача до звичного життя, він продовжує шукати інформацію про медичні праці доктора Смолла та професора Піріа, які у творі є певними фікціями. «I am forced to acknowledge my ignorance, I replied; but the truth should be held inviolate above all

things. Nevertheless, I feel humbled to the dust, not to be acquainted with the works of these, no doubt, extraordinary men. I will seek out their writings forthwith, and peruse them with deliberate care. Monsieur Maillard, you have really – I must confess it – you have really – made me ashamed of myself!» (Poe). На нашу думку, автор актуалізує проблему божевілля і на рівні оповідача, котрий не здатний відрізнити правду від брехні або вигадки, що тягне за собою неподільність поняття «здоровий глузд / божевілля».

Новела побудована на протиставленні реального та ірреального хронотопів, які, поєднуючись, виформовують складний художній світ творів. Ірреальність проєктується через готичну традицію, характерну для оповіді. Лікарня стає тим загадковим, ірреальним місцем, яке наче й існує насправді, але подається загадково, туманно. Лікарня стає важливим часопросторовим топосом, оскільки це класичне місце розвитку подій у готичному творі, що характеризує героїв та сприяє розвитку сюжету. Топос «замкненої лікарні», містить певну таємницю, яку читачеві потрібно осягнути. Опис лікарні характеризується утаємниченістю: будівля була занедбаною і вселяла певний страх, дорога, що вела до будинку, проходила через сир у гущавину. «It was a fantastic chateau, much dilapidated, and indeed scarcely tenantable through age and neglect. Its aspect inspired me with absolute dread, and, checking my horse, I half resolved to turn back. I soon, however, grew ashamed of my weakness, and proceeded» (Poe). Наратор описує клініку «Maisons de Santé» як незвичайне місце, де лікуються люди освічені та заможні, родичі яких можуть заплатити за лікування. Захопивши владу, ніхто з пацієнтів навіть не спробував втекти, а, навпаки, вони побудували справедливе суспільство та зажили нормальним життям без процедур, де кожен один одного підтримував. Психічно хворими вони не перестали бути, але ніякої шкоди не приносили. Хворий лікар Майяр зміг досить вдало керувати хворими людьми.

Художній простір новели чітко структурований і диференційований письменником на два експліцитно антагоністичні топоси: зовнішній і внутрішній простір. По-перше, це протистояння проглядається на рівні зовнішній світ / внутрішній замкнений світ лікарні, що поєдналися лише через образ оповідача, якого «допускають» до себе хворі заради розваги. Саме оповідачеві дається можливість розгледіти особистісні простори героїв, оскільки вони закриті для загалу, але відкриті для наратора.

Замкнений простір лікарні символізує захищеність героїв від зовнішнього ворожого світу, і прихід невідомої людини в будинок завжди означає «перехід в інший світ» (Гессе 434). Замок, у якому розміщується лікарня, що є у фольклорних джерелах символом неприступності і оселею знатного роду, у новелі символізує таємницю, відстороненість від реального, зовнішнього світу. Отже, не випадково саме з опису лікарні починається новела, і впродовж твору автор неодноразово повертається до змалювання інтер'єру чи екстер'єру замка. Особливо у топосі лікарні виділяється локація «вітальні», одного із затишних місць цього простору: «When he had gone, the superintendent ushered me into a small and exceedingly neat parlor, containing, among other indications of refined taste, many books, drawings, pots of flowers, and musical instruments. A cheerful fire blazed

upon the hearth» (Poe) та їдальні: «At six, dinner was announced; and my host conducted me into a large salle a manger, where a very numerous company were assembled» (Poe). Дослідники наголошують, що образ будинку – це ні що інше, як «просторовий образ душі» (Kendler 557), втілення колективної свідомості людей, які мешкають у ньому, тому не дивно, що із першої своєї зустрічі із мешканцями замка, наратор відчуває змішані почуття, які він не може пояснити.

Простір лікарні у новелі деталізується: ґрунтовно змальовується екстер'єр, перше враження оповідача під час в'їзду до лікарні, детально прописується й інтер'єр, увага акцентується на вікнах у їдальні як маркерах «межі», що були завжди щільно зачиненими, відсутністю килима на підлозі, що є символом затишку в оселі тощо. «The dining-room itself, although perhaps sufficiently comfortable and of good dimensions, had nothing too much of elegance about it. For example, the floor was uncarpeted; The windows, too, were without curtains; the shutters, being shut, were securely fastened with iron bars, applied diagonally, after the fashion of our ordinary shop-shutters. The apartment, I observed, formed, in itself, a wing of the chateau, and thus the windows were on three sides of the parallelogram, the door being at the other. There were no less than ten windows in all» (Poe). Граничний простір межі локалізує в рецепції наратора сакральний простір кімнат лікарні, побутова наповненість яких тісно переплітається із долями персонажів, які опинилися за «межею».

Замкнений простір лікарні протиставлено зовнішньому простору ворожого зовнішнього світу, де одні люди налаштовані негативно щодо інших, несхожих на них. Показово, що попутник оповідача уникає контакту із божевільними, не хоче заїхати до клініки разом із героєм. Дуальність простору представлена і на протиставленні мотивів «розум / божевілья», які у творі тісно переплітаються та подаються через ракурс бачення героя-протагоніста. Ці мотиви найбільш виразно проявляються через випадкових персонажів, з якими обідає головний герой, оскільки не існує показника психічної норми, який би визначав божевілья персонажа. Відкритий фінал новели оголює протиріччя в душі героя, визначає конфлікт та «межу» між реальним та ірреальним хронотопом.

Для художнього простору характерний прийом іронії, за допомогою якого змальовуються пацієнти у лікарні. Вони портретуються гіперболізовано, що створює комічний ефект: гості одягнені у дороге вбрання, однак без смаку, столи «ломилися» від вишуканої їжі, якої б вистачило на значно більшу кількість народу (алюзія на Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель»), навколо хаотично були розставлені свічки у срібних канделябрах, що засліплювали очі. У вітальні грав невеличкий оркестр, який своїми різкими звуками дратував гостя, але приносив задоволення оточуючим. Герой відчуває себе не комфортно у цьому місці, водночас мешканці закладу отримують задоволення від того, що їх оточує.

У просторі досить детально виписана галерея душевнохворих людей. Серед них чоловік, котрий вважав себе англійським чайником і щоранку полірував себе замшею з крейдою, інший бачив себе ослим і відмовлявся їсти звичайну їжу. Його, однак, швидко вилікували, годуючи лише чортополохом. Третій вважав себе сиром і ходив із ножем, прохаючи інших відрізати від себе шматок

чок: «We had a patient, once upon a time, who very pertinaciously maintained himself to be a Cordova cheese, and went about, with a knife in his hand, soliciting his friends to try a small slice from the middle of his leg» (Poe). Виписані у новелі персонажі поповнюють когорту «маленьких» людей, проблеми яких у зовнішньому світі нікого не цікавлять. Проте, у цьому замкненому просторі вони почувуються комфортно серед таких, як вони самі.

Константним в оповіді є історичний хронотоп, який проглядається через вікторіанську добу, яка плавно переходить у новий час, коли за допомогою психіатрії можна було вплинути на політичну ситуацію, наприклад, змістити із високих посад небажаних родичів. Це стає новим способом політичних репресій. Наразі дослідники схиляються до думки, що у новелі Е. По зображує давню хворобу – шизофренію, яка була відомою і вивчалася ще у XIX столітті. Е. Альтшулер цитує новели Е. По та наводить додаткові докази того, що шизофренія широко поширилася в Європі на початку XIX століття (Kendler 551).

Отже, у новелі «Система доктора Смолла і професора Піріа» Е. По спостерігаємо кілька типів хронотопу, основними з яких стають реальний та ірреальний. Часом відбувається їхня швидка зміна, оскільки саме головний герой, людина, що постійно перебуває на «межі», під дією нелогічності і хаосу, виформовує то один, то інший часопростір, які змінюються колоподібно та циклічно. Для ірреального часопростору характерні готичні мотиви, мотиви таємниці, гри, ідеального і реального світів, які стають константним у творі та окреслюють ту романтичну традицію, що характерна для творчості Е. По. Проте у творі ви-малюється і реальний хронотоп, який втілюється через образ божевільних, постаті яких ґрунтовно виписані, як і їхнє перебування в психлікарні. Детально промальовані певні топоси: лікарні, вітальні, їдальні тощо. Сталими мотивами часопростору стають мотиви роздвоєння, дуальності, дзеркальності, які проявляються через опозицію «божевільня / розум» і визначають екзистенцію особистості.

Література

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. Москва: Художественная литература, 1975. С. 234–407.
2. Гессе Г. Душа ребенка. Собр. соч.: в 4-х т. Санкт-Петербург, 1994. Т. 1. С. 433–463.
3. Ковалев Ю. В. Эдгар Аллан По. Новелист и поэт. Монография. Ленинград: Худож. лит., 1984. 296 с.
4. Кройчик Л. Е. Система журналистских жанров. Основы творческой деятельности журналиста. Санкт-Петербург, 2000. С. 134–138.
5. Роднянская И. Б. Художественное время и художественное пространство. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва: НПК «Интелвак», 2003. С. 772–780.
6. Kendler Kenneth S. Kraepelin and the differential diagnosis of dementia praecox and manic-depressive insanity. *Comprehensive Psychiatry*. Vol. 27, n. 6, 1986. P. 549–558.
7. Foucault M. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London & New York : Routledge, 2006. 299 p.
8. Poe E. A. The System of Doctor Tarr and Professor Fether. In *The Works of Edgar Allan Poe* / E. A. Poe. Retrieved from: https://www.gutenberg.org/files/2150/2150-h/2150-h.htm#link2H_4_0005

References

1. Bahtin, M. M. "Formy vremeni i hronotopa v romane (Forms of time and chronotope in the novel)". *Voprosy literatury i estetiki: issledovaniya raznykh let (Issues of Literature and Aesthetics)*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1975. 234–407. Print.
2. Gesse, G. *Dusha rebenka (The Child's Soul)*. Sobr. soch.: v 4 t. Sankt-Peterburg, 1994. T. 1. 433–463. Print.
3. Kovalev, Yu. Edgar Allan Po. *Novellist i poet (Novelist and Poet)*. Leningrad: Hudozh. lit., 1984. 296. Print.
4. Krojchik, L. "Sistema zhurnalistskikh zhanrov (The system of journalistic genres)". *Osnovy tvorcheskoy deyatel'nosti zhurnalista (Fundamentals of the creative activity of a journalist)*. Sankt-Peterburg, 2000. 134–138. Print.
5. Rodnyanskaya, I. "Hudozhestvennoe vremya i hudozhestvennoe prostranstvo (Artistic time and space)". *Literaturnaya enciklopediya terminov i ponyatij (Literary encyclopedia of terms and concepts)*. Moskva: NPK "Intelvak", 2003. 772–780. Print.
6. Kendler, Kenneth S. Kraepelin and the differential diagnosis of dementia praecox and manic-depressive insanity. *Comprehensive Psychiatry*. Vol. 27, n. 6, 1986. P. 549–558. Print.
7. Foucault, M. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London & New York : Routledge, 2006. 299. Print.
8. Poe, E. The System of Doctor Tarr and Professor Fether. In *The Works of Edgar Allan Poe / E. A. Poe*. Retrieved from: https://www.gutenberg.org/files/2150/2150-h/2150-h.htm#link2H_4_0005 Web. 25 Sep. 2020

MOTIVE OF MADNESS AS AN INTEGRAL FACTOR OF THE CHRONOTOPE IN THE STORY "THE SYSTEM OF DOCTOR TARR AND PROFESSOR FETHER" BY E.A. POE

Nataliia Sherstiuk

Department of Foreign Languages with Latin and Medical Terminology, Ukrainian Medical Stomatological Academy, Poltava, Ukraine.

Abstract

Background: The article deals with the problem of mental disorders and analyzes the spatio-temporal features in the short story by American writer Edgar Allan Poe "The System of Doctor Tarr and Professor Fether".

Purpose: to provide a detailed analysis of the chronotope as a special way of influencing the reader and highlighting the spatio-temporal features in the short story.

Results: The analysis presented in this article shows the dual chronotope and the artistic realization of cases of practical psychiatry. A real and historical chronotopes are the main part of the psychological short story. A spatial topos forms the unique author's style. There are no obvious real-time markers in the short story that would reproduce the time of the literary work. The psychological factor is amplified and the signs of personal chronotope are distinguished.

There are motives of play and irrationality which are markers of real space-time and have dual features in the short story. The line between madness and common sense is absent because these ones have connection with each other. The motive "insane mind and healthy consciousness" is important in Edgar Poe's short stories. Madness is the game's form: it is the presence of rules, a certain logic and freedom of choice. The short story shows the opposition of the real and the surreal chronotopes, which form the shape of the complex artistic world of literary works. Unreality is projected through the Gothic tradition.

Discussion: Given analysis sheds some light on types of space-time in short story (real, mystical, historical, social). They associate with a deep psychologism, which makes it possible to recreate events and find the right solution to reveal the secret.

Keywords: E. Poe, "The System of Doctor Tarr and Professor Fether", motive, chronotope, time, space, narrative, topos, locus, madness.

Vitae. Nataliia Sherstiuk is a Lecturer of Department of Foreign Languages with Latin Language and Medical Terminology at Ukrainian Medical Stomatological Academy. Her areas of research interests include world literature, literary studies and critics.

Correspondence: nataliasherstiuk@gmail.com

Надійшла до редакції 29 вересня 2020 року.
Рекомендована до друку 16 жовтня 2020 року.